

A LOKÁLIS ÉS NEMZETÁLLAMI IDENTITÁS TÖRTÉNETÉNEK VIZSGÁLATA PÉCS BELVÁROSI UTCANEVEINEK TÜKRÉBEN

ORSÓS GYÖRGY

EXAMINING THE HISTORY OF LOCAL AND NATION-STATE IDENTITY
IN THE LIGHT OF THE STREET NAMES OF DOWNTOWN PÉCS

Abstract

The present case study examines the street names in the city centre of Pécs from the building of the nation-state (1864 street naming) to the 1991 street naming of the regime change. The basic aim of the study is to explore how the symbolic domination of urban space changed between the nation-state and localism during this historical period. For the analysis of street names, I have formed categories along the geographically motivated/unmotivated concepts established in the study of geographical names, and along the notions of the local and the nation-state from the perspective of memory politics. The conclusion of the study is – in line with the literature on toponymy- that local names have been significantly marginalised since the 19th century and nation-state names have come to the fore. Throughout the 20th century, the proportion of nation-state names has steadily increased, with a peak under the Kádár regime. After the change of regime, there was a marked decline and a strengthening of the symbolic power of localism, but this did not reach the level of the pre-communist dictatorship. I have compared this with some of the discourse on locality and argued that, although there has been an increased demand for a restoration of the symbolic representation of locality after the regime change, this can only be partial in the light of the historical cultural changes that have already taken place.

Keywords: locality, nation-state, toponymy, identity, symbolic landscape

Bevezetés

A köztérelnevezésekkel foglalkozó szimbolikus földrajzi kutatások egyik jellemző témája az etnikai viszonyok és ezek szimbolikus reprezentációjának kérdésköre. Ez a problémakör megjelenhet frissen létrejövő nemzetállamok és az ezzel párhuzamosan átalakuló/létrejövő szimbolikus tájkép esetén (pl. Bosznia-Hercegovina: RISTIC, M. 2018; ROBINSON, G. et al 2001), vagy multikulturális államok etnonacionalista politikáinak vizsgálatában (pl. Ukrajna, Románia: ERŐSS Á. 2018; ERŐSS Á.–KOVÁLY K. 2018). Ugyanakkor a klasszikus nemzetépítés időszakában is megfigyelhetjük e jelenséget. Az egykori Magyar Királyság területén a XIX. században zajlott le az utcanévek magyarosításának folyamata, ami a korábbi etnikai sokszínűség láthatóságát jelentősen csökkentette (PAP N. et al. 2023). Szintén jellemző, Magyarország kapcsán is, hogy egy nagyobb politikai változás esetén az ideológiai jellegű átalakulások nyomán jelentkezik változtatás (pl. BAROCH Cs. 2019, PALONEN, E. 2008). Ezeknek a változásoknak azonban vannak további dimenziói is, amelyre ritkábban kerül fókusz: például arra, hogy egy adott lokalitásban hogyan viszonyul egymáshoz a település saját történetének, viszonyainak és a nemzetállam szimbolikus tartalmainak reprezentációja. Időben változó lehet, hogy egy település szimbolikus tájképe inkább a lokalitás, vagy az állam szimbolikus üzeneteit közvetíti. Ezt a kapcsolatot lehet mennyiségi, valamint minőségi szempontból is elemezni. Mennyiségi szempontból vizsgálni az állam történeti, ideológiai kánonjához és/vagy az adott lokalitáshoz kötődő a nevek arányát. Jelen esettanulmány az arányok elemzésén keresztül mutatja be ennek a változásnak a történeti alakulását.

Pécs társadalomtörténete, épített öröksége jelentős multikulturális hagyománnyal rendelkezik: etnikai heterogenitása jelentős (volt), magyar, német, délszláv, zsidó, cigány népcsoportok alakították a város történetét, akik a város épített örökségében is nyomot hagytak. Regionális jelentősége ugyanakkor alkalmassá teszi a nemzetállami reprezentáció és a lokalitás kapcsolatának vizsgálatára: komoly helytörténettel, helytörténetírással rendelkezik, jelentős közigazgatási, politikai és kulturális központ. Számolhatunk tehát egy önálló földrajzi identitás lehetőségével, vizsgálható a tanulmány alapvető kérdése.

Elméleti keret

A lokalitás és a nemzetállam fogalmait APPADURAI, A. (2001) a globális kulturális folyamatokat értelmezve definiálta, amelyek között éles, egymással szemben fennálló elvi ellentétet feltételezett. Értelmezésében a nemzetállam identitásteremtő, tudatformáló tevékenysége a lokalitással szemben fogalmazódik meg, annak saját kulturális tartalmait igyekszik eltüntetni/magába olvasztani. Bár a nemzetállam-építés és az ezzel együtt járó nemzeti tér képzetének megteremtése Magyarországon inkább történelmi jelenségnek tűnik (TAKÁTS J. 2004), a fenti ellentét antropológiai keretben való értelmezése egyértelművé teszi, hogy a lokalitás és az állam közötti „identitáskonfliktusok” folyamatosan újratermelődnek, annak viszonya folytonosan változó. Ez az ellentét azonban részben pusztán elméleti jellegű, mert ahogy BARNA G. (2000) Kunszentmárton példáján is bemutatja, az utcanévek XIX. századi nemzetiesítése nem csak a nemzetállam felől érkező igény teljesülése volt, hanem a város modernizálódásának jelképe is, és a helyi autoritások nagyon is tevékeny szerepet játszottak benne.

A tér kulturális homogenizációjának (nemzeteisítésének) alapvető történeti oka a modernitásban és az ezzel történelmileg szorosan összekapcsolódó nemzetépítés programjában keresendő. A politikai földrajzi vizsgálatok gyakori közös kiindulópontja, hogy a nemzetállam-építés és a toponímiák megváltoztatása igen szoros kapcsolatban áll egymással: a friss nemzetállam fontos szimbolikus aktusa a toponímiák nyelvi, és adott esetben „ideológiai” átkódolása. COHEN, S. B. és KLIOT, N. (1992) Izrael határmenti településneveinek vizsgálatán keresztül mutatta be, hogy az új államnak milyen fontos volt a nevek megváltoztatása. Továbbá megállapították, hogy a nemzeti jellegű elnevezések jelentősen összefüggnek a nemzeti identitás össztársadalmi elfogadottságával. AZARYAHU, M. és KOOK, R. (2002) Haifa, Jeruzsálem és Umm-al Fahm utcanévei példáján az arab-palesztin identitást vizsgálta. Eredményeik szerint az arab nacionalizmus érvényesült ott, ahol a gyarmatosítók nem befolyásolták jelentősen a hatóságokat (bár különböző narratívákon keresztül). Bosznia-Hercegovinában, Szarajevóban a város bosnyák és szerb etnikai határa éles egybeesést mutat az utcanévekben is. Magyarországon a XIX. században kibontakozó nacionalizmus során eltűntek a párhuzamos német-magyar nevek a városokból. A XIX. századig a földrajzi nevek a társadalmi használat eredményei voltak, azaz sok esetben multietnikusak: ez a nemzeti narratívával nehezen összeegyeztethető.

A földrajzi nevek nem csak az identitást vagy a történelemről és politikáról vallott képzeinket formálják, hanem – mivel elsődlegesen mégiscsak egyfajta georeferenciák – a földrajzi térről vallott elképzeléseinket is. Ennek több szintje is van: egyfelől az adott téregység percepcióját annak megnevezésén keresztül is befolyásolják, másfelől pedig a földrajzi térképzeinket is alakítják: mit ismerünk, mit nem, milyen léptékben gondolkodunk. Ezt megmagyarázhatjuk ANDERSON, B. (2006) meghatározásával, miszerint a nemzet egy olyan elképzelt közösség, aminek határait és szuverenitását veleszületett-ként képzeljük el. A XIX. században intézményesülő nemzeti történelemtudomány és

a történelem közoktatása révén lassan alakult ki a történelmi tudat (GYÁNI G. 2008), az utcanévek lehetnek a nemzeti képzelet kialakításának is eszközei.

A nemzetállam lokalitásokban való térnyerésével a narratívák egyre inkább az elképzelt (nemzeti) közösség narratíváit közvetítik, nem a konkrét helyi társadalomét. Ez a köz-térelnevezések névtani szempontú vizsgálatával is kimutatható. Már az 1970-es évektől megjelenő helytörténeti monográfiák is igazolják, hogy a XX. században a tradicionális, az adott helyre jellemző (azaz *motivált*) nevek jelentősen háttérbe szorultak, és helyükre személynévek kerülnek (BARTOS-ELEKES Zs. 2021). HOFFMAN I. et al. (2017) szerint a földrajzi nevek alapvetően úgy keletkeznek, hogy nagyban figyelembe veszik a megnevezni kívánt területi egység jellemzőit. Lehetnek más nevekből származóak is. Ilyen például a Kékkút településnév, ami nem is kék, és nem is kút, hanem a közeli Kék-kút vízfolyásról kapta nevét. A szerzők megállapítják azt is, hogy a modern toponímiahasználati szokások rávilágítanak arra, hogy a szemantikai tudatosság valójában már nem feltétlenül jellemző, azaz gyakran nem gondoljuk/nem is tudjuk átgondolni egy adott toponímia eredetét/jelentését, aminek valószínű oka épp az, hogy rengeteg motiválatlan nevet használunk.

Adatbázis és módszerek

A vizsgálatba Pécs belvárosát (a korábbi külső várfalon belüli terület) vontam be, mivel ez hosszú történelme miatt elemzésre alkalmas és kiemelt reprezentatív jelentősége okán a szimbolikus küzdelmek elsődleges terepe. Az utcanévek alakulástörténetéről és eredetéről PESTI János (2013) monográfiájából szereztem adatokat, illetve, ahol szükséges/lehetséges volt, terepbejárást, valamint a Dunántúli Napló, illetve a Hungaricana térképes archívumainak vizsgálatát végeztem el. A korszakolást politikatörténeti csomópontok, és az ezzel nem mindig szoros összefüggésben lévő utcanévrendezések alakították, ezek alapján az alábbi időszakokat különítettem el: 1864 előtti utolsó névanyag, 1864-es névrendezés, Horthy-korszak, Rákosi-korszak, Kádár-korszak és rendszerváltás.

Mivel a belvárosban alapvetően politikai/ideológiai indíttatású neveket találunk, és az elemzett korszak elsősorban ennek kibontakozását jelenti, ezért a földrajzi nevek névtani elemzési kategóriáiból (HOFFMANN I. 2007) itt elegendő a motivált/motiválatlan fogalmak felhasználása. Motiválnak számít az a név, amely jelentése kapcsolatban áll az adott utcával, motiválatlannak számít az, amikor a név nem áll közvetlen kapcsolatban az általa megjelölt közterülettel. Ezek olyan szimbolikus nevek, amelyek kollektív narratívákat, ideológiákat közvetítenek. További kategóriaképzési-dimenzió az, hogy az adott név a lokalitáshoz vagy pedig a nemzetállami kulturális (történelmi, irodalmi, ideológiai) kánonhoz tartozik-e. Ez a felosztás jelenik meg BARTOS-ELEKESNÉL (2021) is, amikor Kolozsvár és Brassó köztereit vizsgálja. Nehézséget jelent a klasszifikációban az emlékezet és a hely kapcsolatának érzékeltetése, azaz, amikor az utcanév az adott közterület valamely már nem létező/egy eseményhez kötődő sajátosságára utal, ugyanakkor a vonatkozó hatóságok mégis az adott név használata mellett döntöttek. Ebben az esetben érzékeltetni kell, hogy ezek a nevek nem lehetnek egyenlőek a népi eredetűekkel (hiszen használatuk végső soron helytörténeti kutatásokra alapozott és/vagy politikai eredetű), ugyanakkor mégis kapcsolatban állnak az adott hellyel. Így követhető, hogy a térelnevezésekben hogyan jelenik meg egyre jobban az emlékezet szerepe, valamint ezzel karöltve a tradicionális képzetének megteremtése is.

A hazai szakirodalomban tulajdonképpen jól ismert jelenség a tér nemzetiesítése, azaz a nemzetállami történeti, irodalmi kánonok/kultuszok megjelenése a lokalitások szimbolikus tájképében. Mint megfigyelhető, a modern állam által elsődlegesen használt szimbo-

likus eszköz a személyekre való emlékeztetés (TAKÁTS J. 2002). A személyek ugyanis egy idő után szimbólummá válnak, és emlékeztük bizonyos értékek tiszteletét is hordozza magában. Ezek az értékek korszakonként és ideológiáinként, illetve a befogadóközösségek (pl. református – katolikus, jobboldali – baloldali) mentén is változhatnak, de abban az értelemben kezelhetők állandóként, hogy az adott lokalitáshoz/utcához kötődnek-e, vagy az állami ideológiához. A lokális kultusz kategóriába eső nevek ennek analogikus megfelelői, tehát a város fontos személyiségeit örökítik meg. További, az alapvető kérdésfelvetéstől eltérő, de mindenképp jelentős kategóriát jelentett patrocíniumokba sorolható toponímiák halmaza, azaz amelyek egy-egy szentről/bibliai alakról lettek elnevezve.

Ezeket alapul véve hozhatjuk létre a következő elemzési kategóriákat: a) lokális tradicionális (Tímár utca) b) lokális kultusz (Király Józsefről elnevezett utca) c) lokális földrajzilag motivált (Kígyó utca) d) nemzetállami kultusz (Széchenyi tér) e) patrocínium (Mária utca). Mivel több név nem áll már közvetlen kapcsolatban az adott utcával, annak inkább történetére utal, és annak történetiségét hangsúlyozza, létre kellett hozni egy lokális tradicionális kategóriát, ami olyan nevek gyűjtőneve, amelyek lokális referenciával bírnak, azonban nincs már közvetlen, érzékelhető kapcsolat a név és a jelölt terület között, illetve nem is valamilyen kultuszt szolgálnak. Értelmezésem szerint ilyen nevek azok, amelyek az utca valamely történeti sajátosságára utalnak, anélkül, hogy ez az attribútum az adott korban már meglenne.

A kategóriaképzést megelőlegezte a vizsgált névhalmoz történeti jellemzőinek ismerése. Ezek ismeretében állítottam fel a kategóriákat, amelyek alapvetően a földrajzi neveknél ismert motivált-motiválatlan ellentétpárookra épül, illetve a lokális és nemzetállami nevekre. Bizonyos esetekben ez utóbbi elkülönítése nehezen volt megoldható, vagy nem is volt célszerű (pl. Váradi Antal jelentős pécsi kulturális személyiség volt, aki ugyanakkor az országos irodalmi életben is számottevő szereplővé vált), ezekben az esetekben mindkét kategóriába besoroltam az adott nevet. A belváros története során az önálló közternevekkel bíró egységek száma jelentősen nőtt. Ezek miatt a későbbiekben jelzett egységek száma korszakonként eltérhet. Azért láttam ezt indokolhatónak, mert így az egyébként a több kategóriába illő egységeket nem kell reduktívan értelmezni, valamint követhető a névbővülés történeti folyamata is. A nevek kódolása nem történhetett automatikusan azok szemantikai tartalma alapján, hanem az adott földrajzi és történelmi kontextust is figyelembe kellett venni. Így például a Kis Flórián utca nem pusztán a patrocíniumi kategóriába került be, hanem a földrajzilag motiváltba is, hiszen egyértelműen utal az utca jellegére és viszonyára (tehát az utca közelében van egy Nagy Flórián utca is). A nevek továbbá nem elszigetelt egységek, ezért az értelmezésüket meghatározzák a környezetükben lévő másik utcanevek is: például a József utcát már egyáltalán nem csak katolikus szimbólumként értelmezhetjük a szocialista ideológiai kontextusban, a belváros szimbolikus deszakralizálása és egy olyan névadási eljárás időszaka után, amelyik valószínűleg motiváció nélkül keresztneveket adott közterületeknek (pl. Melinda utca). Azonban az is bizonyos, hogy az egyszerű keresztnév mellett, sokak számára még a szocializmus alatt is vallási töltettel rendelkezett.

A pécsi utcanévadás korszakai

Az alábbiakban PESTI J. (2013) monográfiája alapján röviden összefoglalom az utcanévadás legfontosabb korszakait, a jelentősebb szempontokra fókuszálva. A középkori nevekről nincsenek írásos források, azokra csak az elsőként 1554-ben adóösszeírás céljából lejegyzett nevekből következtethetünk vissza. Az első írásos utcanevek természetes,

népi névadással keletkeztek: az utca földrajzi, társadalmi attribútumaira vagy fontos egyházi intézményekre utaltak. A hódoltság megszűnte után a város fellendülése a XVIII. századra tehető, amikortól azonban már a város alapvetően nemzetiségileg heterogénné vált: 30% magyar, 32% német és 30% szláv volt itt található. Ekkoriban a városi tanácsban a német polgárság volt többségben.

A nemzetiségek közötti ellentétek csak a XIX. század elejére szűntek meg. Erre a korszakra is jellemző még a természetes, népi névadás. Fontos jellemzője az utcanév használatának, hogy PESTI J. kontinuitást mutat ki a korábbi nevekkal, ami a kollektív emlékezet jelentőségére mutat rá. 1804-ben a német nevek hivatalossá váltak, azonban a soknemzetiségű társadalomban fontos kiemelni a párhuzamos nevek meglétét. Ez a rendezés egyben a hivatalos névadás kezdetét is jelentette, igaz itt még a helyi hatóságok pusztán szelektáltak a népi nevekből. Ekkor kerültek ki a sarokházakra az utcanévtáblák, magyarul és németül. Fontos itt megemlíteni, hogy az 1843-as utcanévjegyzéken már nem szerepel német név. Vélhetően az adott történelmi kontextusban a nyelvi tájkép elmagyarosodása megkezdődött.

A városi hatóságok 1864-ben a pécsi utcanévhalózat történetének legnagyobb átalakítását hajtották végre, amit PESTI J. – Madas Józsefre hivatkozva – utcanévadási forradalomnak hív. Folytatódott a magyarosítás, illetve megindult a nemzeti emlékezetben fontos szereplők kultuszának kiépítése. A Horthy-korszak kevésbé tett hozzá a névállományhoz, vélhetően ennek az is az oka lehetett, amit Budapest példáján Szívós E. (2021) állít: a rendszer legitimitásában fontos volt a stabilitás és tradíciók hangsúlyozása. A kommunista rezsim kiépülése során az utcanév szisztematikus rendezését Rajk László belügyminiszter leiratában foglalt szempontok alapvetően határozták meg. A leirat meghatározta, hogy az új nevek legyenek a szocialista eszmeiség megjelenítői, de vegyék figyelembe a helytörténeti sajátosságokat és a nagyon fontos neveken ne változtassanak. 1956 után az ideológiai harc szolidabbá vált, és eltűntek a sztálinista nevek. 1990-ben állt fel a Városi Utcanévbizottság, amelynek kiemelt célja volt a patinás, történelmi értékű utca neveket visszaállítani. Ez 1991-ben történt meg.

Eredmények

Mennyiségi vizsgálatom eredményeit az *1. táblázat* tartalmazza. A földrajzilag motívált nevek aránya a XIX. század óta erősen csökkent. Ennek egyrészt a város társadalmi és térhasználati szokásainak átalakulása áll a háttérben. Ha ugyanis az 1864 előtti neveket vizsgáljuk, akkor azokat még társadalomtörténeti „lenyomatokként” kezelhetjük. Az olyan nevek, mint például a Hal tér vagy Citrom utca eredetileg az itt jellemző gazdasági tevékenységekre utaltak. Azonban a város történelme folyamán ez megváltozott és inkább várostörténeti kuriózzummá váltak az ilyen megnevezések.

Mint az 1864 utáni éles változásból láthatjuk, volt ennek a folyamatnak egy mestersegesen indukált időszaka is, a nemzetállam-építés kezdete, amikortól kezdve jelentősen csökkent a motívált nevek aránya. Ezt azonban nem tekinthetjük egyértelműen az állami nyomás eredményének, ugyanis az utcanévrendezést a városi hatóságok irányították. Ez a folyamat azonban nem állt itt meg, részben a már említett társadalmi változások, részben pedig a XX. század második felének politikai folyamatai miatt. Mint az látható, a Rákosi rendszerben csökkent legalacsonyabbra a számuk, ami magyarázható a diktatúra totalizáló természetével.

A nemzeti kultuszt szolgáló nevek a dualizmustól jelennek meg fontosabb írók (pl. Jókai, Kazinczy) és történelmi szereplők (pl. Zrínyi, Rákóczi) reprezentálásán keresztül.

Az utcanevek kategorikus megoszlása
Categorical distribution of the street names

	1864 előtti névállomány	Dualizmus korszaka	Horthy korszak	Rákosi rendszer	Kádár rendszer	1991
Lokális tradicionális	13	19	19	16	19	29
Lokális földrajzilag motivált	31	25	19	13	14	21
Lokális kultusz	2	10	15	8	8	11
Patrocínium	12	6	8	7	7	8
Nemzeti Kultusz	1	11	15	24	27	20

Ekkorra tehető a város központi terének átkeresztelése Széchenyi térre. A Horthy-korszak a számokat tekintve nem hoz jelentős változást. Ugyanakkor 1943-ban Horthy Miklós útnak nevezik át az akkori Mátyás Flórián utcát (a mai Hunyadi János utca). Pécsen ez az első alkalom, amikor aktuálpolitikai, nyílt propagandisztikus szándékkal neveznek át egy közterületet. Ezt sokkal intenzívebben folytatta a Rákosi-korszak névadási rendszere. Ekkor is nőtt a nemzeti nevek aránya: ilyenek például a Sallai, Geisler Eta nevek, akik a kommunizmus fontos mártír figurái voltak. Kitérőként meg kell azt említenem, hogy itt nem a mai értelemben vett nemzeti kánon jelenik meg, hanem egy munkásmozgalmi, mártír, de magyar kánon. Nem érdemes ezeket nem nemzeti célú névhasználatként kezelni, mivel a rendszer retorikájának fontos elemét képezte a haza és a patriotizmus, illetve a baloldali történelemértelmezés összehangolása. ANDERSON, B. (2006) – igaz egészen más földrajzi kontextusban – szintén megállapítja a szocialista rendszereket elemezve, hogy azok antropológiai értelemben valójában jelentős nacionalista tendenciákat is hordoznak.

Az állam szimbolikus, ideologikus jelenlétét erősítik még tovább a nemzetközi, kommunista nevek. Ezek közé tartoztak a Sztálin, Dolores Ibarruri, Zetkin Klára és Molotov, amelyek a Kádár rendszerben a Zetkin néven kívül el is tűnnek (Sztálin => Hunyadi, Ibarruri => Sörház utca, Molotov => Déryné). Természetesen nem csak kvantitatív, hanem kvalitatív változás is történt ebben az időszakban, amely elsődleges célja egy új magyar történelemértelmezés megteremtése, tehát csak azok a nevek maradhattak, amelyeket át lehetett értelmezni az aktuális narratíva számára. Így alakulhatott ki, hogy az életükben egymás komoly politikai riválisaiként fellépő Kossuth és Széchenyi minden szimbolikus ellentmondás nélkül egymástól néhány száz méterre fekvő tereket neveznek meg. A Kádár-korszakban lényegi változás nem történt az előző időszakhoz képest, lényegében annak folytatása volt. 1956 egyfajta korrekciót hozott magával. Néhány esetben háttérbe szorultak a kommunista nevek, és helyükre vagy nemzeti vagy földrajzilag motiváltak kerültek.

Fontos itt a rávilágítani a tér deszakralizálására is, hiszen ez egyben a város történetének egy fontos oldalát is elhalványította. Pécs püspöki funkcióiból fakadóan meglehetősen sok utcanév és egyéb szimbólum utalt a tájképben a szakrális múltra. A Rákosi-korszakot követően ezek jelentős részben eltűntek. A Mária utca (=> Molotov, majd Déryné), Mór (=> Zetkin Klára) Apáca (=> Geisler Eta), Irgalmasok (=> Bem), Ferencesek (=> Sallai), Ciszterci köz (=> Széchenyi köz) utcák mind elvesztették szakrális jellegüket, továbbá

a helyi egyházi méltóságok egy része (Scitovsky => István tér, Király => Kossuth utca). A rendszerváltást követően csak egy részük került vissza. Az 1991-es rendezés nem hozott azonban teljes visszarendeződést, hiszen viszonylag sok, 1945 után a lokális nevek helyére kerülő nemzeti név megmaradt. Ennek magyarázata abban is rejlik, hogy az utcanévek rendezésének akkori irányítók célként tűzték ki a „mértéktartást” (PESTI J. 2013), illetve nem akartak a Horthy-korszakot jellemző nevekhez sem visszatérni. A változás a munkásmozgalmi nevek eltűnésében merült ki.

A lokális kultuszt szolgáló nevek a dualizmusban jelentek meg, tehát az új, polgárosodó társadalom a földrajzi tér városi léptékét is átformálta. Az ilyen nevek elsősorban azok az egyházi vagy polgári alakok (ne felejtjük el, a dualizmusban ez még komoly ideológiai ellentét volt), akik a város életében töltötték be kiemelkedően fontos szerepet. Ezek száma a Horthy-korszakban volt a legtöbb és a Rákosi-korszakban a legkevesebb. A közel harminc város rendszerváltozásban lezajlott névváltozását megvizsgáló BIRK Z. (1996) szerint a rendszerváltás utáni névadás egyik jellegzetessége, hogy az adott város életében fontos szerepet betöltő polgároknak is emléket állítanak. Pécs (belvárosi) példája inkább arra mutat rá, hogy itt a visszaállítás aktusáról van szó.

A patrocínium eredetű nevek száma a dualizmust követően csökkent, azonban később jelentősen nem változott. Valószínűleg azért sem tűnhettek el a Rákosi- és Kádár-korszakban, mert középkori jellegükből fakadóan viszonylagosan semlegesek ideológiailag, valamint mivel ezek döntően keresztnév formátumúak (lásd korábban), könnyen elveszíthették szakrális jellegüket. Továbbá az ezeket a neveket viselő utcák a belváros északi, kevésbé forgalmas területein is húzódtak, így szimbolikus tétjük sem volt olyan jelentős.

Az eredmények szerint a lokális tradicionális kategória száma a rendszerváltás után nőtt meg jelentősen. Ennek több oka is van. Egyrészt a már korábban említett metodikai bizonytalanságok is okozhatják ezt, nevezetesen néhány esetben nem tudtam pontosan kideríteni, hogy az adott név referenciája mikor tűnt el (mint pl. mikor szűnt meg a piaci tevékenység a Hal téren, mikor szűntek meg a tímárok gazdasági tevékenységére utaló jegyek a Timár utcában). Továbbá azt is fontos itt kiemelni, hogy ezt a kategóriát pusztán analitikus szempontból érdemes megkülönböztetni, mivel a diskurzus szempontjából a rendszerváltás környéke ennél összetettebb. A teret már korábban múzeumi/tradicionális tartalmakkal ruházta fel a hatalom. Ennek indikátorai azok a rendszerváltás környékén megjelenő rítusok is, amelyek (nép)hagyományokat jelenítettek meg, mint például a Széchenyi téren tartott néptáncos és népzenei események (1), (2), vagy szakrális események (3). Kulturális és szimbolikus értelemben már a rendszerváltás előtt is komoly változások történtek. A tradíció iránti vágy tehát a késő szocializmusban is megjelent, így inkább általánosabb kulturális változásokat lehet a tendencia mögött sejteni: a késő huszadik században egyre jelentősebben nőtt az igény az elképzelt, tradicionális múlt iránt (RÜSEN, J. 2012)

Ugyanakkor ez térségünkben egy sajátos történelmi kontextusban jelent meg, így általánosabb politikai töltetet is kapott. A kelet-közép-európai rendszerváltások egyik igen fontos jövőre és múltra vonatkozó állítása az volt, hogy a szocializmus egyfajta kizökkenés volt az azelőtti lineáris történelemből, azaz a szimbolikus politikának a feladata az, hogy a visszatérést és a hagyományt közvetítse. A szimbolikus politikában tehát összefonódott a lokális és a nemzeti történelmi visszatérés képzelete. Ennek spontán kifejeződése az is, hogy az utcanévrendezési bizottság alapvető célja az átfogó rendezésben a régi nevek visszaállítása, illetve a „még éppen maradt lokálpatriotizmust sértő utcanévek megváltoztatása” (4). A belvárosi tér szimbolikus aktusokon keresztül történő „tradicionálisítása” arra enged következtetni, hogy a nemzeti nevek és a helyi tradíció végképp

összefonódtak. A kategória nagyobb részét képezik azok a (személy)nevek, amelyek ekkor tértek vissza: pl. Szent Mór utca, Mária utca, Apáca utca, Ferencesek utca. Ez a kategória tehát mindenképp további pontosításokat igényel, ugyanakkor a következtetés maga mégis helytállónak tűnik, tekintve akár önmagában csak azt, hogy a nevek jelentős része olyan társadalmi foglalkozások, tevékenységek lenyomata, amik a XX. század végére megszűntek/háttérbe szorultak.

Végül szólnunk kell az utcanevekben megjelenő toponimiákról is, hiszen ezek a földrajzi képzelet (GREGORY, D. 1998) alakító tényezői is lehetnek. A területen egyetlen elemzett korszakban sem található számottevő toponímia. A dualizmus előtti korszakban a Jordán és a Gecsemáné ilyenek voltak, de ezeket is inkább mint biblikus elem lehet értelmezni. A Horthy-korszakban a Trianon során elvesztett városok nevei kikerültek ugyan az utcanevekre, azonban az Ispitaalja városrészbe. A szocializmus alatt jelent meg a Székesfehérvár név (mai Vörösmarty utca), ez azonban a rendszerváltozás után eltűnt. Már az elemzett időszakon kívül jelent meg még a Graz és a Fellbach tér, egyértelműen a közép-európai kapcsolatterhesítés megnyilvánulásaként.

2. táblázat – Table 2

A legfontosabb utcák/terek neveinek változása L=lokális, földrajzilag motivált,

LTR=lokális tradicionális; LK=lokális kultusz; NK=Nemzeti kultusz

Change of toponyms of the most important streets/squares L=local, geographically motivated; LTR=local, traditional; LK=local cult; NK=national cult

	1864-es névrendezés előtt	Dualizmus korszaka	Horthy-korszak	Rákosi-korszak	Kádár-korszak	Rendszer-váltás
Széchenyi tér	Főtér (L)	Széchenyi tér (NK)	Széchenyi tér (NK)	Széchenyi tér (NK)	Széchenyi tér (NK)	Széchenyi tér (NK)
Kossuth tér	Paulinus utca (L)	1864-től Új tér; 1877-től: Majláth tér (LK)	Majláth tér (LK)	Kossuth tér (NK)	Kossuth tér (NK)	Kossuth tér (NK)
Szent István tér	Virág utca/ Blumen Gasse (L)	Scitovsky tér (LK)	Scitovsky tér (LK)	I. István tér (NK)	Szent István tér (NK)	Szent István tér (NK)
Jókai tér	Kis tér (L)	1893-tól: Jókai tér (NK)	Jókai tér (NK)	Jókai tér (NK)	Jókai tér (NK)	Jókai tér (NK)
Irgalmasok	Kapucinus utca (L)	Irgalmasok utca (L)	Irgalmasok utca (L)	Bem utca (NK)	Bem utca (NK)	Irgalmasok utcája (L, LTR)
Rákóczi út	Siklósi országút (L)	1905-től: Rákóczi út (NK)	Rákóczi út (NK)	Rákóczi út (NK)	Rákóczi út (NK)	Rákóczi út (NK)
Király utca	Fő utca (L)	Király utca (LK)	Király utca (LK)	Kossuth Lajos utca (NK)	Kossuth Lajos utca (NK)	Király utca (LK, LTR)
Hunyadi János utca	Kaposvári utca (L)	Plébánia utca; 1901-től: Inczédy Dénes utca (LK)	Mátyás Flórián utca; 1943-tól: Horthy Miklós út	Sztálin út (NK)	Hunyadi János utca (NK)	Hunyadi János utca (NK)

	1864-es névrende- zés előtt	Dualizmus korszaka	Horthy- korszak	Rákosi- korszak	Kádár- korszak	Rendszer- váltás
Esze Tamás utca	Virág utca (L)	Radinay utca (L)	Esze Tamás utca (NK)	Esze Tamás utca (NK)	Esze Tamás utca (NK)	Esze Tamás utca (NK)
Ferencesek	Barát Utcza (L)	Ferencziek utcája (L)	Ferencziek utca	Sallai utca (NK)	Sallai utca (NK)	Ferencesek utcája (L, LTR)

A 2. táblázatot összevetve az 1. táblázattal, láthatóvá válik, hogy a fő változások a kisebb utcákra voltak jellemzőek, a fontosabb (szimbolikus és/vagy közlekedési jelentőség) közterek nagyobb részére inkább az állandóság volt jellemző. Ebből a legkirívóbb kivétel a Hunyadi János utca, amely viselte Horthy Miklós és Sztálin nevét egyaránt. A 2. táblázat ugyanakkor arra is rámutat, hogy az egyházi, lokális hatalmasságok reprezentációja felől a hangsúly eltolódott a nemzeti nevek irányába, amelyekbe beilleszkedett a Kádár-rendszer emlékeztetpolitikája is, saját történeti kánonnal. A szocialista rendszer szimbolikus átkódolásait azonban jelentősen magába olvasztotta a rendszerváltást követő időszak is, hiszen több jelentős nevet megőrzött.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a XIX–XX. század során az utcanevek egyre szimbolikusabbá váltak. Ez önmagában természetesen köztudott. Azonban az elemzés rámutatott arra, hogy ezt a folyamatot nem csak a nemzetállam-építéshez köthetjük, hanem a kommunista/szocialista szimbolikus politika ilyen értelemben is annak folytatása, pusztán ideológiai és a névadás politikai motivációiban volt igen eltérő. Azt is fontos látni, hogy az állam szimbolikus jelenléte a rendszerváltás után jelentősen csökkent, a totális államhoz képest valóban érdemes azt erős lokalitásként kezelnünk, de fontos történeti adalék az, hogy nem tért vissza a második világháború előtti korszakhoz. Elmondható tehát, hogy az utcanevek mai állapota egy olyan történelmi folyamat eredménye, amelyben a lokális identitás végképp magába olvasztotta a nemzetállami identitást is.

Összefoglalás

A fentiek alapján elmondható tehát, hogy az adott lokalitásban a nemzetállami térnyerés a XIX. század során történt meg, amely során a helyi hatalmi, földrajzi sajátosságok helyébe az állam területén szinte mindenütt megtalálható, homogén szimbolikus nemzeti teret alkotó nemzetállami hatalmi (politikai), kulturális kánon került. Emellett a jól ismert történeti folyamat mellett azonban a következők is megfogalmazhatók: az állami térnyerés a Rákosi-, majd a Kádár-korszakban volt a legjelentősebb. Az ezt követő „visszarendeződés” azonban a „mértéktartás”, valamint a szocialista nemzeti történeti kánon részleges elfogadása által nem csökkentette érdemben az állami nevek arányát. A pécsi folyamatok beágyazódtak az országos szimbolikus folyamatokba.

A rendszerváltás utáni budapesti utcanévadásokkal foglalkozott PALONEN, E. (2008), aki az elsők között mutatta be a kommunista toponímiák eltűnését. A szocialista rendszer köztérrelnevezéseivel kapcsolatban kimutatható ugyanakkor, hogy bár a reprezentációja és (az eltüntetésük) kollektív emlékezetben betöltött szerepe nagy, valójában az eltüntetésük aránya viszonylag kicsi, a köztérnévállomány 6%-át cserélődött ki a rendszerváltáskor (PÓTÓ J. 2012). A rendszerváltást vizsgálva fontos analógia például Szeged, ahol 1990 és 1992 között 30 utcanév változott meg, amiből 26 esetben a régi, „eredeti” név

rekonstrukciója volt az indok. Tanulságos az is, hogy 10 keresztény hitéleti jellegű volt. Másik nagyobb csoportot az irredenta eredetű, szlovákiai és romániai magyar városok nevei jelentették. (TÓTH SZ. 2011).

A visszaállított nevek egy része már referenciáját veszítette (de legalábbis funkcionális alaptól biztosan nem táplálkozhatott), így leginkább azt a nézőpontot erősíti, hogy a szocialista korszak a „normális, nemzeti” történelmi haladásból való kizökkenést jelentette, valamint a belvárost egyfajta muzeális jelleggel ruházta fel. Ez utóbbi folyamat ugyanakkor már részben az 1980-as években megindult, így ez általánosabb kulturális folyamatok megjelenését mutatja. Az látható tehát, hogy az identitáskonstrukció gyakorlatilag eltolódott a nemzetállami irányba, a lokális identitás kialakítására alkalmas elemek nem igazán maradtak, jóval inkább az örökségesítést és a premodern élet hangsúlyozását szolgálják.

APPADURAI, A. (2001) szerint a nemzetállami identitástermelés egyik jelentős történeti fejleménye, hogy a lokális identitástermelést magába olvasztotta. Ezt tűnik megerősíteni Pécs példája is. Fontos azonban árnyalni ezt azzal, hogy Magyarországon továbbra is két területi identitás jellemző, a lokális és a nemzetállami, amelyek a fentiek alapján nem egymás ellen hatnak, hanem egymással arányosak: a magas nemzeti identitás magas lokális identitással jár együtt (BUGOVICS Z. 2007). Ez vélhetően tehát azt jelenti, hogy a lokális identitás nem a nemzetállami identitás alternatívájaként, hanem annak konkrét, a mindennapi életben meg tapasztalható helyi kifejeződéseként jelenik meg.

Azonban a lokális identitásnak ma már nem pusztán nyíltan politikai kérdésként való artikulálása a jellemző, hanem a kulturális gazdaság egy komoly tényezőjeként is. A kulturális gazdaság ezt a tendenciát megerősítve egyre inkább fókuszba helyezi a helyi sajátosságok (képzetét), hiszen a „genius loci” jelentős vonzerő tényező lehet. Az „örökségesítés” is az adott település történelmét, egyediségét, értékét hangsúlyozó marketingstratégiává vált az utóbbi évtizedekben. A globális termelési láncok szétesésével, a lokális fogyasztás is egyre fontosabb célkitűzés, amely egyik fontos eszköze a helyi kulturális identitás erősítése. (DEL CASTILLO, E. et al., 2024) Ezt a folyamatot láthatjuk a határon túli magyar települések egy részében is, ahol lokális örökség erősítése egyben részlegesen a kisebbségi nevek védelmét is jelenti. (ERŐSS Á. et al., 2022). A lokális identitás szerepe a nemzetállamon belül tehát a továbbiakban is változhat, amelyben az utcanévek kitüntetett szerepet töltenek be.

ORSÓS GYÖRGY

PTE Földrajzi és Földtudományi Intézet, Pécs

orsosgyorgydvk@gmail.com

IRODALOM

- ANDERSON, B. 2006: Elképzelt Közösségek. L'Harmattan. Budapest.
- APPADURAI, A. 2001: A lokalitás teremtése. *Regio* 3. pp. 3–31.
- AZARYAHU, M. – KOOK, R. 2002: Mapping the nation: street names and Arab-Palestinian identity: three case studies. *Nations and Nationalism* 8. 2. 195–213. <https://doi.org/10.1111/1469-8219.00046>
- BARNA G. 2000: A világ megszerkesztése. Szimbolikus és való világok. In: CSERI M. – KÓSA L. – T. BEREZCKI I. (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. Szentendre. pp. 693–707.
- BAROCH CS. 2019: Szimbolikus politikai fordulatok és térbeli mintázataik: közterületek átnevezése Budapest I. és V. kerületében. In: *Földrajzi Közlemények*. 143. 2. pp. 144–157. <https://doi.org/10.32643/fk.143.2.4>
- BARTOS-ELEKES ZS. 2021: Múltidéző utcanéveink: Kolozsvár és Brassó az utóbbi másfélszáz évben. *Névtani Értesítő* 43. pp. 113–134.

- BIRK Z. 1996: Az utcanevek és változásai társadalmi jelentése. Jel-kép 4. pp. 55–70.
- BUGOVICS Z. 2007: Társadalom, identitás és területfejlesztés. L'Harmattan, Budapest.
- COHEN, S. B. – KLIOT, N. (1992): Place-Names in Israel's Ideological Struggle over the Administered Territories. *Annals of the Association of American Geographers* 82. 4. pp. 653–680.
- DEL CASTILLO, E. et al. 2024: Ethnocentrism and place identity in the consumption of local products. *Helyon*. 10. <https://doi.org/10.1016/j.helyon.2024.e31602>
- ERŐSS Á. (2018): Szimbolikus terek és térhasználat többnemzetiségű városokban: Beregszász és Nagyvárad példája. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földtudományi Doktori Iskola. Budapest.
- ERŐSS Á. – KOVÁLY K. (2018): A szimbolikus tér átalakulása az Euromajdan után: Kijev és Kárpátalja összehasonlítása. *Metszetek* 7. 1. pp. 142–164.
- ERŐSS Á. – HOLÁNYI Á. – TÁTRAI P. 2022: Toponymic politics and the role of heritagisation in multiethnic cities in Romania. *International Journal of Heritage Studies*. 28. 6. pp. 763–777.
- GORTER, D. 2017: A nyelvi tájkép tanulmányozása: bevezetés a tudományterületbe. *REGIO* 25. 3. pp. 31–49. <http://dx.doi.org/10.17355/rkpt.v25i3.171>
- GREGORY, D. 1998: *Geographical Imaginations*, Blackwell.
- GYÁNI G. 2008: Identitás, emlékezés, lokalitás. 2000: Irodalmi és Társadalmi Havi 2008. 6. pp. 19–27.
- HOFFMANN I. 2007: Helynevek nyelvi elemzése. Tinta Kiadó.
- HOFFMAN I. et al. 2017: *History of Hungarian Toponyms*. Buske. Hamburg.
- KULCSÁR D. (2013): Politikai földrajz. In: JENEY L. – KULCSÁR D. – TÓZSA I. (szerk.): *Gazdaságföldrajzi Tanulmányok Közgazdászoknak. Gazdaságföldrajz és Jövő kutatás Tanszék. Budapesti Corvinus Egyetem*. pp. 303–327.
- PALONEN, E. 2008: The city-text in post-communist Budapest: street names, memorials, and the politics of commemoration. *GeoJournal* 73. pp. 219–230. <https://doi.org/10.1007/s10708-008-9204-2>
- PAP N. – KITANICS M. – ÁCS M. – REMÉNYI P. 2022: Geo-History of the Toponymy of Mohács Plain, SW Hungary. In: O'REILLY, G. (szerk.) *Place Naming, Identities and Geography : Critical Perspectives in a Globalizing and Standardizing World*. Springer. pp. 383–411.
- PESTI J. 1982: Baranya megye földrajzi nevei I. Baranya Megyei Levéltár. Pécs.
- PESTI J. 2013: Pécs utcanevei 1554–2004. Kronosz. Pécs.
- PÉTER L. 1974: Szeged utcanevei. Szeged.
- PÓTÓ J. 2012: Terek és nevek. Köztérrelnevezések a szimbolikus politika tévútjain. *Történelmi Szemle*. 54. 1. 161–173.
- RISTIC, M. 2018: *Architecture, urban space and war*, Palgrave-Macmillan, Darmstadt.
- ROBINSON, G. et al. (2001): Remaking Sarajevo: Bosnian nationalism after the Dayton Accord. In: *Political Geography* 20. 8. pp. 957–980. [https://doi.org/10.1016/S0962-6298\(01\)00040-3](https://doi.org/10.1016/S0962-6298(01)00040-3).
- RÜSEN, J. 2012: Tradition: A Principle Of Historical Sense-Generation And Its Logic And Effect In Historical Culture. *History and Theory* 51. 4. pp. 45–59.
- SZÍVÓS E. 2021: Utcanévek és utcanévváltozások: térpolitika, érzelmi kötődés és generációs azonosulás. In: PAPP, B. (szerk.) *Lélek és történelem: Örökség. Az ELTE BTK Történeti Intézet Gazdaság- és társadalomtörténeti tanszékének konferenciája (2019. december 5.)*, ELTE BTK, Budapest. pp. 199–216.
- TAKÁTS J. 2002: A kultusz kutatás és az új elméletek. *Holmi* 2002. 12. pp. 1534–1544.
- TAKÁTS J. 2004: A tér és az idő nemzetiségítése és az irodalmi kultuszok. In: *Regio* 15. 3. pp. 71–81.
- TÓTH B. I. 2014: A hazai kistérségek vonzerejének és területi tökéjének néhány összefüggése. *Területi Statisztika* 54. 1. pp. 3–18.
- TÓTH SZ. 2011: *Nyelv, kép, hatalom*. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged.

Hivatkozott sajtótermékek

- (1): Vásári téboly – kozmikus csönddel. Új Dunántúli Napló. I. évf. 114. sz. 1990. július 27. 1.o.
- (2): Szent István napi ünnep a Széchenyi téren. Új Dunántúli Napló. I.évf. 138. sz. 1990. augusztus 21. 5.o.
- (3): A Szentjób Pécsen. Vasárnapi Dunántúli Napló. XLV. évf. 295.sz. 1988. október 23. 1.
- (4): Átfogó névrendezést! In: Új Dunántúli Napló, I. évf. 52.sz. 1990.05.26. 6.o.